

Öntevékenység, munkaiszony, elme-dietetika A kései német felvilágosodás *Schwärmerei*-vitájához*

BEVEZETÉS

Aki beleolvass az általában Cagliostroval, Mesmerrel, Gaßnerrel és Swedenborggal együtt emlegetett Johann Caspar Lavaternek,¹ „százada legnagyobb *Schwärmerének*”² „legkártékonyabb könyvébe”,³ *Az önmegfigyelő titkos naplójába*, arra lehet figyelmes, hogy a kétkötetes munkában kirajzolódó „vallásfilozófiai” konstrukció egészen szimmetrikus a morális vallás kanti elméletével – az előbbi az utóbbi negatív horizontja, avagy fordítva. Lavater a második kötet előszavában a következőképpen fogalmaz:

Az evangéliumban egyetlen parancs, egyetlen előírás sincs, amely lényegét illetően ne volna beírva minden ember szívébe [...]. Az evangélium semmit sem visz be a szívünkbe, ahogy a hű értelmező sem visz a szövegbe semmit. Csupán föl kell ébresztenie, ami a szívben van. Az evangélium csak hangokkal és betűkkel, valamint ragyogó példákban követeli, amit szívünk ösztönök és érzések [*Empfindungen*] által követel. Az evangélium csupán a szívünkről szóló kommentár [...]. Mindig Isten és az ember a szöveg. Minden betű csak értelmezés; mit is mondok: csupán kép, lenyomat, körvonal, árnyék...⁴

Állapítsuk meg, hogy e szakasz minimális módosításával hamisítatlanul kantiánus megfontolásokhoz jutunk, például így: „Az evangéliumban egyetlen parancs és előírás sincs, amely lényegét illetően ne volna beírva az emberi észbe. Az Írás semmit sem visz be az észbe, csupán fölébreszti, ami benne van. Példákkal, képekkel, körvonalakkal és árnyékok vagy lenyomatok módján csak azt követeli, amit az ész az erkölcsi törvény iránti tisztelet erejével követel. Az evangélium nem más, mint az észről szóló kommentár. Mindig az emberi ész a szöveg.”

* Írásom az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Lásd pl. Jenisch 1787. 24; Garve 1802. 356.

² Jenisch 1787. 24.

³ Ez Kant ítélete: AA XXV/2:863 (Men 13).

⁴ Lavater 1773. xx.

Az évszázad *Schwärmerének* és a határok „nemes helyreállítójának”⁵ „filozófiai teológiája” (ahogy e kifejezést Kant használja) gondolkodásuk mélyszerkezetének szintjén rendkívül hasonló: egymás színe és visszája. A bibliai tradíció mindkettejük szemében másodlagos szövegcsoport: egy ősforrás további interpretációra szoruló értelmezése, *egy* lehetséges, autentikus, ám inkább illusztratív jellegű magyarázat. Lavater szerint ez az összöveg az ösztönök, érzetek, érzések, avagy metonimikus jelölőjük, a szív nyelvén íródott (egy nyelv előtti nyelven), Kant szerint az ész nyelvén (egy nyelveken túli nyelven). Vagyis előbbi szerint a bibliai korpusz⁶ a képességszichológiai modellekben tömbösített „alsóbb lelki erők” *tiszta passzivitását* tolmácsolja-kommentálja (így a vallás meghaladhatatlanul pozitív), míg utóbbi szerint a „felsőbb lelki erők” *tiszta aktivitását* (így a vallás csupán történetileg pozitív, voltaképpen azonban nem más, mint kötelességeink foglalata). E koncepciók egymás hibátlan ellenképei, s antropológiai alapvetésük, a képességek hierarchikus rendszereként felfogott ember, illetve az emberben izolált tiszta passzivitás és tiszta aktivitás absztrakciós foka szemernyt sem különbözik. Pontosan azt tapasztaljuk tehát, amit a 18. század utolsó harmadában elharapódzott *Schwärmerei*-vitába bekapcsolódó Herder hangsúlyoz: hogy filozófia és rajongás – „hideg absztrakció” és „forró absztrakció” – „két nővér”:

Gyűlölik egymást, mert egyazon természetet ismerik föl egymásban, éppen az ellentett vonásokban: egymáshoz túl közel és egymástól túl távol állnak, így meghasítják egymást és a közös burkot, amely szülte őket.⁷

Amit most filozófiának hívnak, hamarosan rajongásnak nevezik – mondja Herder; s valóban: egy évtized múlva a *Pantheismusstreit* hevében Kantnak is kijár „az elkoptatott divatszó” (elsőként talán a kiváló Thomas Wizenmanntól).⁸ S a königsbergi filozófust éppenséggel Lavater „helyén” is viszontlátjuk még: Nietzsche majd benne fedezi föl a *Schwärmerei* évszázadának „igazi fiát”, a század *Schwärmerét*.⁹

⁵ Johann Erich Biester nevezi így Kantot: AA X:433.

⁶ Pontosabban a rossz emlékéü szubsztitúciós teológiák értelmében e korpuszt reprezentáló „evangélium”.

⁷ Herder 1776. 140, 145, 138. Kant és Lavater viszonya persze a „gyűlöletnél” sokkal árnyaltabb és komplexebb.

⁸ „Nem azért használom a rajongás szót, hogy visszaadjam az Öntől kapott szemrehányást; még kevésbé azért, hogy egy elkoptatott divatszóval bosszantsak egy férfiút, akit oly nagyon tisztelek, hanem pusztán azért, mert erre a logikai jelenségre valóban nem találok más kifejezést” – írja Wizenmann az ész szükségletéből fakadó kanti Isten-posztulátummal kapcsolatban (Wizenmann 1787. 137).

⁹ Nietzsche 1954/I. 1013.

E bevezető gondolatok célja az volt, hogy előkészítsék a terepet egy olyan vizsgálódás számára, amely a *Schwärmerei*-fogalom terjedelmét nem szűkíti le a „kat’ exokhén rajongásként” kitüntetett figyelemben részesített vallási önkívületre,¹⁰ valamint az ezzel rokon (politikai, szerelmi stb.) egzaltációk pszichopatológiai kórképeire. Ezt a nézőpontot ugyanis természetlennek tartom.¹¹ De nem követem nyomon a fogalom „globalizálódásának”,¹² majd átértékelésének és rehabilitációjának történetét sem, s a rajongás humorápatológiai hátterének megvilágításáról is lemondok: nem merészkedem a melankólia-irodalom területére.¹³ Nem foglalkozom továbbá az entuziazmus és a rajongás elhatárolásának (Shaftesbury recepciójával összefüggő) kérdésével sem.¹⁴ Engem ugyanis az a „passzív-produktív” értelemképződésként leírható alapesemény érdekel (ezt egyelőre meghagyom így, kimódolt általánosságában), amelyet a *Schwärmerei* „magvaként” szeretnék megragadni.

A tanulmányt a következőképpen építem föl. Először ismertetem a felvilágosult *Schwärmerei*-bírálat legjellemzőbb toposzait. Majd egyetlen vádkomplexumban összpontosítom őket, ami lehetőséget teremt arra, hogy az elemzés tárgyát kivonjam a pszichologizáló olvasatok hatálya alól, és specifikusan tapasztalatelméleti problémaként beilleszem a gazdasági-társadalmi kontextusába. Ugyanis ebben az összefüggésrendszerben igyekszem megvilágítani a témát.¹⁵

I. A SCHWÄRMEREI-POLÉMIA KÖZHELYEI

A 18. század utolsó harmadában eluralkodó aufklérista szorongás egyik legkifejezőbb dokumentuma Johann Heinrich Albert Reimarus „korunk rajongásáról” szóló cikke. A *Göttingisches Magazin der Wissenschaft und Literatur* hasábjain (anonym) megjelent szöveg az alábbi felütéssel indul:

Nem kell többé gótoktól, vandáloktól, longobárdoktól, szaracénoktól és mind megannyi vad néptől rettegnünk, hogy ismét kioltanak az ész és a tudományok fényét, és sötétséget boríthatnának Európára. Ám úgy tűnik, egy belső ellenség, amellyel nem számolunk, amelyet óvunk és táplálunk, amely ködben jár, és maga köré sűrű

¹⁰ Lessing 1956. 556.

¹¹ Legkövetkezetesebben: Rauer 2007. 77–105; Rauer 2008.

¹² Engel 2009. 58, 14. jegyzet.

¹³ Ehhez mindenekelőtt: Schings 1977. 143–292; Engel 1994; Engel 2009. Magyarul – s a magyar kora romantika felé tájolódom – Tóth 2017.

¹⁴ Ehhez magyarul lásd Tanczos 2014.

¹⁵ A vizsgálódás egyértelműen Lukács György-, Adorno-, Horkheimer- és Foucault-olvasmányok hatását (is) mutatja. Ebben az írásban azonban egyetlen művükre sem hivatkozom, mert e kulcsfontosságú észkritikákkal szemben kialakított pozícióm tisztázása szétfeszítené a tanulmány kereteit.

ködöt bocsát, titkon ezt a veszélyt hozza ránk. A rajongás elharapódzó ragálya ez: mert akinek van még szeme, hogy lásson, tekintsen körül, miként terjednek most ezek az álmodozások, s hogy dacolnak az ész éles fényével.¹⁶

Megfoghatatlannak tűnik, hogyan stilizálódhat „az ész általános barbárságával” fenyegető, „lopakodó pestissé”,¹⁷ „szellemi influenzává”¹⁸ olyasvalami, amit a szokásos definíciók alapján mégiscsak szórványosan előforduló jelenségnek gondolnánk. Hiszen mi is a rajongás?

1.1. A képességpszichológiai fogalomkincs örökösei többnyire háborodottságnak tekintik és a fakultások hierarchikus rendjének feldúlásaként ragadják meg a *Schwärmeret*.¹⁹ Ami természettől fogva alkalmatlan a kormányzásra, hatalma alá veti azt, aminek természettől fogva kormányoznia kell. Wolffianus terminológiával: az alsóbb lelki erők (az alsóbb megismerőképességek, valamint az általuk megjelenített zavaros ideákkal „mozgatott” alsóbb vágyóképesség) lerázzák a felsőbb lelki erők (a felsőbb megismerőképességek, valamint az általuk appericipiált ideákkal „mozgatott” felsőbb vágyóképesség) uralmát, és fölülkerekednek.

A „túlfeszített képzelőerő” mindig kulcsszerepet játszik a rombolásban. Az alapnarratíva arról tudósít, hogy a fantázia (s az általa fölkorlátozott vágy vagy viselkedés) mintegy megszállja az intellektust – „elfoglalja az értelem fogalmainak helyét”²⁰ (például a jelenségek csupán szimbólumokként „olvashatók”, fogalmilag rögzíthetetlenek) –, s megzavarja kapcsolatát az érzékiséggel. Az értelem megbomlik ettől,²¹ az ész pedig felőrli magát e széthulló fakultás ismereteinek strukturálásában. A *Schwärmeri* áldozata végül egyetemes magyarázó és cselekvési elvek szerint szerveződő képzelgéseit (*Einbildung*) érzetökként (*Empfindung*) észleli, „vízióit tényeknek tartja”²² (külső vagy belső tényeknek), amelyek ellenállhatatlanul vonzzák, vagy éppen elviselhetetlenül riasztják. A rajongás tehát örület, *Wahnsinn* a szó eredeti jelentésében, ti. a *Wahn*, azaz a (hamis) várakozás, remény, sejtelem érzéki-dologi átélése.²³ Helyesebben: az örület „szakadatlan rajongás”.²⁴

¹⁶ Reimarus 1782. 237–238.

¹⁷ Pockels 1787. 42, 45.

¹⁸ Jenisch 1787. 25.

¹⁹ Pl. Eberhard 1777. 54–70; Adelung 1785. 47–48, 197–198; Jenisch 1787. 31; Pockels 1785. 97; Pockels 1787. 47; Meister 1795. 130; Garve 1802. 380. Számos kanti példát említek egy korábbi tanulmányomban: Forczek 2017.

²⁰ Kant, AA XV:145 (RzA 370).

²¹ ÍK 189.

²² Garve 1802. 339. Ez a leggyakoribb definíció: az rajong, aki *Einbildungjait Empfindungoknak* tartja. Vö. pl. Baumgarten 1779. 214 (594. §); Meier 1765. 201–202 (597. §); Kant AA XXV/1:108 (Col 90–91); Wieland 1775. 152; Häfeli 1776. 115; Stolz 1776. 26; Pfenninger 1776. 106; Pockels 1785. 97–98; Meister 1795. 129; Jakob 1795. II/271 (764. §) stb.

²³ Ez Kant *egyik* definíciója. Kant AA XXV/1:108 (Col 90).

²⁴ Jenisch 1787. 28.

Az összeomlás azonban másképpen is bekövetkezhet. Az alternatív történet legkönnyebben a kritikai Kant nyelvén mondható el, jóllehet nem Kant adja elő, hanem az őt kommentáló Salomon Maimon. A képzelőerő, amely „természetéből adódóan” transzcendens, most magát az észet szállja meg: elfoglalja a tapasztalatok totalitásának szisztematikus egységét biztosítani igyekvő tiszta észfogalmak (a transzcendentális ideák) helyét. Itt nem pusztán a regulatív ideák jogosulatlan és antinómiákba torkolló konstitutív használatáról van szó – ez a szubrepció mindössze az ítélőerő fogyatékosága volna²⁵ –, hanem az ideák transzcendentális tárgyainak „megálmodásáról”. Ahogy Maimon írja:

...akkor válunk rajongókká, ha félreismerjük ezeknek az *ideáknak* a természetét, s *reális objektumokat* igyekszünk meghatározni általuk. Itt a határvonal *filozófia* és *rajongás* között, itt az átmenet abból ebbe. A metafizika áthágja ezt a határt. Minthogy azonban objektumait csupán ezekkel az *ideákkal* határozza meg, s nem költ hozzájuk az ideáknak ellentmondó meghatározásokat, ezért a metafizika úgyszólván csak a *rajongás kiindulópontja*, még nem rajongás. A *tudat szubjektív egységéből* a lélek objektív *egyszerűségét*, a megismerésben fennálló *személyiségből* a *halhatatlanságot* bizonyítani: ez persze gondolkodási hiba. De amíg nem költünk a lélekhez (hogy közelebbről meghatározzuk) ezeknek [ti. az egyszerűség, a halhatatlanság tételeinek – F. Á.] ellentmondó meghatározásokat [...], addig még nem vagyunk rajongók [...].²⁶

Lavater például az örökkévalóságról írt monumentális művében (*Aussichten in die Ewigkeit*) természetesen rajong, minthogy nem egyszerűen túldeterminálja a transzcendentális szubjektum üres – csak az appercepció egységfunkcióját jelölő – fogalmát (ti. óvatlanul a halhatatlan lélek konstitutív ideájaként használva), hanem e transzcendentális illúzióban előderengő tiszta intelligenciáról ráadásul káprázatos – s az észeszmével merőben összeegyeztethetetlen – adalékok sokaságával is szolgál. Ez a rajongás azonban nyilvánvalóan más, mint az előbbi. Lavater nem *látja* a láthatatlant. Analógiákon alapuló, szédítő elmélkedéseinek modális kerete konzisztens: csupán „valószínűnek” véli, hogy rátapint az igazságra; víziói nem elevenednek meg, nem villannak át a külvilágba. Itt a fantázia ugyan bekebelezi az észet, de nem támadja meg az értelmet, s az érzékiséget sem özönli el. Az ellentábort viszont éppen az aggasztja, hogy Lavater *okvasóinak* elmeerőit már semmi sem óvja meg az általános felfordulástól: a képzelet kiszámíthatatlan, bármikor „álnok fordulatot” vehet, s elboríthatja az eddig érintetlen fakultásokat is.

Mármost a (megismerő)képességek e veszedelmes zabolátlanságához a gyermek és a nő gát(lás)talán érzelmességének, illetve a kollektív gyermekkor civilizálatlan otrombaságának fiktív képei tapadnak a felvilágosult főekben. A rajon-

²⁵ TÉK 300 (A296/B352); 517 (A643/B671).

²⁶ Maimon 1793. 46.

gók csődületének szertelensége a nomád törzsek (egyáltalán a napkeleti népek) szabadságára hasonlít.²⁷ E szabadság mindenekelőtt a munkakerülés szabadsága. A törvény nélküli szabadság ellustít,²⁸ ugyanakkor könnyelmű bátorságra tüzel. A *Schwärmer* tehát a „henye vakmerőség” furcsa lelkiállapotába kerül,²⁹ és megtagadja a munkát – minden munkát, de legalábbis a tudásgyarapítás mechanikus munkamozzanatok láncolataként konceptualizált módjait (lásd alább).

1.2. Ami a rajongás genealógiáját illeti, a vonatkozó spekulációk jórészt megrekednek a hajlamosító tényezőkkel (klimatikus adottságokkal, humorápatológiai diszpozíciókkal, szexuális elfojtásokkal,³⁰ túlzó kényelemszeretettel),³¹ valamint bizonyos súlyosbító körülményekkel (sorscapásokkal, az ostobaságnak szárnyakat adó „olvasási lázzal”³² és theatromániával³³ stb.) kapcsolatos közhelyek ismételtetésénél. A hagyományosnak mondható okfejtések közül csupán a pozitív vallás térvesztésére reflektáló „horror-vacui-teória” tanúskodik az ellenfél hangjának meghallásáról. Mendelssohn ismert szavait idézve:

Ha a sekélyes filozófia és az erkölcstelenség elvadították a kedélyeket, akkor ismét gyermeki egyszerűség után vágyódnak, újra gyermeki balgaságba esnek az emberek. Inkább akarjuk, hogy kísértetek vegyenek körül, mint hogy a halott természetben merő holttestek között botorkáljunk. Inkább Álomországban [*Schlaraffenlande*] akarunk élni, mintsem Isten nélkül.³⁴

De érdemes hozzáfűzni: ez az önkritikára nyitott attitűd olykor – ha mélységes antropológiai pesszimizmussal társul (nem Mendelssohnál) – elővigyázatossági szabályokkal házaló, kínosan felemás „progresszivitásával” egyszerűen fölszámolja saját álláspontját. „Az emberi bolondság történetéről” nyolc kötetet pub-

²⁷ Csúpan néhány példa a megszámlálhatatlanul sokból: Eberhard 1777. 47 (a rajongók „gyermeteg vágyainak” toposza). Mendelssohn 1785. 135 (a „gyermeki bolondságba” húzó regresszió toposza). Meister 1795. 30 (a gyermekek és a gyermekkorukat élő népek rajongás iránti fogékonyságának toposza), 132 (a nők rajongás iránti fogékonyságának toposza). Garve 1802. 375 (az „*alte Buhlschwestern werden Betschwestern*” toposza). Zimmermann 1777. 39, 54–60 (a napkeleti népek rajongás iránti fogékonyságának toposza). Reimarus 1782. 237–238 (a rajongók és a barbár hordák „rokonságának” toposza). Kant AA VIII:389–390 (a rajongók és a nomád népek „rokonságának” toposza). Garve 1802. 341 (a vad, félművelt és barbár népek rajongás iránti fogékonyságának toposza). Megjegyzendő azonban, hogy nincs rajongó gyermek, mint ahogyan nincs rajongó állat sem: Kant AA XXV/1:528–529 (399/400, 191); Garve 1802. 340.

²⁸ Kant AA XXV/2:1520 (Bus 129).

²⁹ Kant AA XV:822 (1508).

³⁰ Garve 1802. 374–391.

³¹ Anonim szerző 1785. 357; Pockels 1787. 44.

³² Ez a jól ismert „*Lesesucht*”. Bährens 1786. 75–93; Kant AA XI:141–143.

³³ Lichtenberg 1783. 596.

³⁴ Mendelssohn 1785. 135. Mendelssohnak „a felvilágosodás dialektikájáról” kialakított véleménye nem egyedi, a *Mittwochsgesellschaft* tagjai általában osztják. Ehhez lásd Christoph Böhr tanulmányát (Böhr 1994). Vö. továbbá Garve 1802. 390.

likáló Johann Christoph Adelung például biztos abban, hogy a rajongással terhes alsóbb lelki erőknek „korlátlan hatalmuk” van a „tehetetlen ész” fölött. Ezért – miközben monstruózus vállalkozásával az „egészséges ész” fényét kívánja emelni – amellet érvel, hogy a nélkülözéstől szenvedő osztályok „nyers érzékiségét csírájában kell elfojtani”, s minthogy erre csak a kinyilatkoztatott vallás képes (lévén ez is nyersen érzéki), szerinte a hit pozitív-statutarikus jellegének racionalizálását célzó időszerűtlen törekvések elhibáztak, a polgári társadalom megrendülésével fenyegetnek.³⁵ Adelung tehát a felvilágosodás szolgálatában legfőképp a felvilágosodás *ellen* mozgósít, annál is inkább, mert a „nyers érzékiség” általa propagált elfojtása számos traktátus szerint jelentős szerepet játszik a *Schwärmerei* elharapozásában.

1.3. Gyógyítható-e a rajongás? A (semmivel sem biztató)³⁶ kúraajavaslato abból a feltevésből indulnak ki, hogy a *Schwärmer* állandóan „befelé” tekint. Christian Garve jellegzetes megfogalmazásában: a rajongó „bensőleg akar élvezni, minden külső tárgy nélkül”.³⁷ Márpedig a felvilágosult orvosi-antropológiai közvélekedés szerint „az érzetek, ha külső tárgyaktól függetlenül tápláljuk magunkban őket, bizonyos fokig kivájnak bennünket, és aláássák létünk alapját”,³⁸ ti. a fizikai valósággal – s benne a saját testünkkel – ápolt, zavartalanul naiv viszonyt. Aki mindenekelött belső érzéke állapotváltozásait fürkészi, idővel megveti majd a külvilágot,³⁹ s végül testén is úgy siklik át pillantása, „ahogy egy ruhát néz az ember”⁴⁰ (ami pedig „meglehető rajongás” – így a kanti diagnózis).⁴¹

Ezért a kijózanítás legbiztosabb módja a belső szemlélet tiltása, a belső tapasztalati szférából való „kizárkózás”, illetve a *Schwärmer* előcsalása, kiűzése önmagából; majd a folytonos elmerülés-föloldódás a *sensus communis* ellenőrzése alatt álló külvilág objektumainak megismerésében és megmunkálásában, továbbá a *sensus communis* reprodukciójában és stabilizálásában (illetve óvatos racionalizálásában), vagyis „az értelmes személyekkel” folytatott társalgásban. Egyszóval a „szabályos öntevékenységekben”,⁴² valamint az erre kondicionáló társadalmi gyakorlatokban.⁴³ Mármost hogy pontosan mit jelentsen a „szabályos öntevékenység”, azt Kanttól halljuk a legkendőzetlenebbül:

³⁵ Adelung 1785. 47–51.

³⁶ Pockels 1787. 47–48.

³⁷ Garve 1802. 379.

³⁸ Goethe 1983. 467 (a fordítást módosítottam).

³⁹ Pockels 1787. 46–47.

⁴⁰ Goethe 1983. 467.

⁴¹ Kant AA XXV/1:284–285 (Par 61).

⁴² Goethe 1983. 458.

⁴³ E társadalmi gyakorlatok közé sorolom a kanti esztétikai reflexiót is, amellyel ebben a tanulmányban nem foglalkozom. Azért sorolom ide, mert megítélésem szerint a fogalom nélküli sematizmus modellje, amely a képzelőerő és az értelem játékának szabadságterét az általában vett megismerés szempontjából optimálisan proporcionált hangoltságukban próbálja megteremtteni (ÍK 127, 149–150), a tapasztalatelméleti modell hatálya alá esik, vagyis az elme-

Aki önmagának szabja ki a munkát, semmit sem dolgozik – úgy csinál, mint a flagellánsok, akik kínozzák ugyan, ám nem túl hevesen ostorozzák magukat, hanem idejekorán abbahagyják, ha érzik, hogy sajdul [*durchkommt*]. Ez csupán *occupatio in otio*, nem voltaképpen munka. Kényszer alatt kell állnunk, semmilyen más fáradozás nem elégíthet ki bennünket, csupán amelyik megterhelő. [...] Sohase kívánjunk szabadidőt és nyugalmat, ha előbb nem gondoskodtunk ránk kényszerített munkáról [*gezwungene Arbeit*], különben hóbortok és sóvárgások elemésztő állapotába zuhanunk.⁴⁴

Még visszatérek arra, hogy a külvilágba kiparancsoló aufklérista elme-dietétika tükörszerűen megfeleltethető néhány „nagy rajongó” lelki egészségtanával.

II. A *SCHWÄRMEREI*-POLÉMIA MÉLYRÉTEGE. RAJONGÁS ÉS MUNKA

A fentiekben a *Schwärmerei*-disputa leggyakrabban ismétlődő fordulatait, a képzelőerő patológiás működésmódjának (*Wahnsinn*-nek) tekintett rajongással kapcsolatos toposzokat ismertettem.

Úgy helyeztem el a hangsúlyokat, hogy megnyílják az általam választott út az elemzés elmélyítésére. Megítélésem szerint akkor kerülünk közelebb a „rajongás” és a „felvilágosodás” felszíni oppozíciójának lényegi értelméhez, ha (először is) a diffúz „felvilágosodás” helyett a „munkát” tesszük meg a „rajongás” ellenfogalmává. Az állítás kifejtéséhez nélkülözhetetlen legalább egy elnagyolt utalás a diskurzus tágabb, történelmi kontextusára.

2.1. A kései német felvilágosodás szellemi övezetében a 18. század második fele – a megelőző félszázad tétova kísérletei után – a kora kapitalista termelési formák meghonosítására, a „szerzési szorgalom”⁴⁵ beoltására és a modern munkafegyelem beidegzésére irányuló céltudatos erőfeszítések időszaka: az Európa „szerencésebb” régióihoz képest komoly hátránnyal induló, de annál sebesebb – felülről kormányzott, így a korszerű államszervezet kiépítésétől elválaszthatatlan – gazdasági modernizáció.

A 18. századi Poroszország (példaképpen és az *Altes Reich* más tagállamaihoz hasonlóan) csillapíthatatlan munkaerőhiánnyal küszködik. A bérmunkástömegek „megteremtésén” fáradozó „új szellem” módszerei itt is, máshol is (közis-

erők „játéka” a lehető legszorosabban összefonódik az elmeerők „munkájával” (lásd alább). Egyáltalában: Kant számára a játék rekreáció a munkára tekintettel és a munka érdekében, sőt, leginkább játékként feltüntetett munka.

⁴⁴ Kant AA XXV/1:205–206 (Col 171). Vö. egy húsz évvel későbbi morálfilozófiai előadásal: AA XXVII/2:636 (V-MS/Vigil 733–734)

⁴⁵ *Erwerbfließ*: EM 390.

mert módon) kíméletlenek.⁴⁶ De a „Frigyes évszázadának”⁴⁷ alapvető gondolati alakzataiban mozgó reflexió az intézkedések praktikus brutalitását csak egyféléképpen ragadhatja meg: úgy, mint ami a jólét elősegítésén túl a kulturálódás és moralizálódás nagy céljait szolgálja. Az általánosan érvényes (vulgár)antropológiai kód szerint ugyanis a „gazdasági tradicionalizmus” elleni aufklérista hadviselés tétje (természetesen) nem más, mint az emberi „lustaság” és „könynyelműség” megtörése; az egzisztenciális minimumra szorítókozó, ugyanakkor (!) tékozlásra és kicsapongásra hajlamos, „önelégtűt”, „expanzióellenes” ember legyőzése,⁴⁸ akinek szeme előtt csupán „a táplálkozás eszméje” lebeg.⁴⁹ A 18. század utolsó harmadának Poroszországában – és az *Altes Reich* egyéb államaiban – ez a győzelem már karnyújtásnyira van.⁵⁰ S véleményem szerint ez a legszorosabban összefügg azzal, hogy ezekben az évtizedekben a *Schwärmerei* szembeütően és folyamatosan foglalkoztatja az írástudókat.⁵¹

2.2. Az érzelmes-lobbanékony, primitív-gyökértelen, gyermeteg-feminin lustaság komplex vádja – mint a rajongás elleni centrális panasz – nagyon árulkodó. Gyaníthatjuk, hogy amit a *Schwärmerei* „őrületét” körülíró-bekerítő értelmezési kísérletek valójában körbezárnak, az nem „őrület”. Akad is „*Schwärmer*”, aki gyanút fog. A Lavater oldalán síkraszálló Johann Jakob Stolz természetesen nem a téboly, a vakító fantazmák, látomások és sugallatok védelmére kel – hiszen Lavater nem is hivatkozik ilyesmikkel⁵² –, hanem a megismerés újonnan kialakuló modelljének minden alternatívát hiteltelenítő térnyerését nehezmé-

⁴⁶ A koldusok és csavargók elleni több évszázados hajtóvadással; (kényszer)betelepítésekkel és kivándorlási tilalommal; a javítóintézetekben, dologházakban, börtönökben, elmeegógyintézetekben, szegényházakban és árvaházakban „parlagon heverő”, „szabad” munkaerő kiarsztásával; az agrárnépesség otthonmunkára kényszerítésével; a kaszárnyákban kialakított műhelyekbe vezényelt katonák és családtagjaik (a szintén a katonai bíróság fennhatósága alá tartozó, így testi fenytéssel is büntethető katonafeleségek- és gyermekek) dolgoztatásával; általában a modern női és gyermekmunka „fölfedezésével”; utánpótlást biztosító (olykor a népiskolákra „ráültetett”) fonó- és ipariskolák létesítésével; a céhrendszer következetes bomlasztásával stb. Mindehhez a 17–18. századi Poroszország vonatkozásában lásd a munkások iránti elfogultsággal biztosan nem „vádolható”, a korszakot apologetikusan ábrázoló, a „munkásbeszerzési” eljárásokat szenttelen őszinteséggel ismertető Kurt Hinze izgalmas klasszikusát: Hinze 1927.

⁴⁷ TÍ (VKMF) 20.

⁴⁸ Hinze 1927. 17–19, 41–47.

⁴⁹ Werner Sombart sokat idézett fordulata a prekapitalista mentalitás jellemzésére: Sombart 1919. I/188.

⁵⁰ Hinze 1927. 241.

⁵¹ A témát a kor kiemelten jelentős nyilvános és titkos tudós fórumai (*Berliner Mittwochgesellschaft*, *Berlinische Monatsschrift*, ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ *oder Magazin zur Erfahrungseelenkunde*) is mindig napirendjükön tartják.

⁵² Az *Aussichten*-ről írt recenziójában Goethe ragadja meg a legfrappánsabban, mit művel voltaképpen Lavater: „[H]a itt egyet emelünk, ott majd ezret emelünk”. Majd hozzáfűzi: „mintha e föld nyomorúsága nem épp ebben a többen vagy kevesebben állna” (Goethe 1958. 21).

nyezi. A modellét, amely a racionalizált munkaszervezés analógiájára széttagolja és speciális funkciók hierarchikus rendjébe kényszeríti megismerésaktusainkat. Stolz szerint ezzel sérülnek az ismerettárgyakhoz – jobban mondva: a világot alkotó „kötődési tárgyakhoz” – fűződő bensőséges szálaink.

Ahogy én látom, érdekes traktátusában Stolz nem azért bizonygatja a megismerő- és vágyóképeségek egyenrangúságát, sőt elkeveredését, mert rosszul tájékozódik e nagy múltú distinkciók között, mintha az általuk fémjelzett antropológiai hagyomány már idegen volna számára. Ellenkezőleg, mindenestül ebben a hagyományban él. A képességpszichológiai konszenzus fölmondásának hátterében sokkal inkább az húzódik meg, hogy maguk a distinkciók kezdenek elszakadni saját értelemhagyományuktól. Más összefüggésekbe illeszkednek, amelyek másként szabályozzák a változatlanul alávetett fakultásokra kifejtendő nyomást, a változatlanul vezetésre méltatott fakultások jogosultságait és valamennyiük működési körét.

Persze Stolz ezt az átrendeződést nem tudja történeti kontextusába helyezni, hanem más *Schwärmeri*-apologétákhoz hasonlóan a felvilágosodás filozófusainak alkati adottságaival, személyiségük sivárságával magyarázza. (Élőhalottak, öncsonkítók és megcsonkítottak, akikből hiányzik ama szerv, amellyel az igazságot szemlélhetnék stb.)⁵³ Mégis, a szenvedélyes írás a vita egyik legsokatmondóbb hozzászólása, amennyiben a „szép, magasztos rajongást”⁵⁴ kifejezetten „az emberi erők szétdarabolása” elleni tiltakozásként láttatja.⁵⁵ Olyan tiltakozásként, amelynek jegyében demonstratív megélhető, hogy „a felsőbb és alsóbb lelki erők [...] egyek”, mindegyikükkel érzünk és gondolkodunk; a külső és a belső érzékben minden érzet egyaránt faktum, s minden faktum „igazság”; az érzés és érzelem pedig „alapjában nem más, mint fürge értelem, amely egyetlen pillanat alatt átlátja a valódi viszonyokat”.⁵⁶ Így Stolz könyve azon strukturális – mind az elmefakultások apparátusát, mind az elme dietétikáját érintő – elmozdulások intuitív észlelésének és elutasításának dokumentumaként olvasható, amelyek nyomán egyre „természetesebb” lesz, hogy a megismerés elemi műveletekre osztott *termelési folyamatként* figurálódik. A megismerőképeségek komplexuma olyan, mint egy nyersanyag-feldolgozó üzem, amelynek porosz prototípusa – nem meglepő módon – a virágzó fridericiánus selyemmanufaktúra (például a Stolz ellen kirohanó Johann August Eberhard szemében):

[Mindenki] tudja, akinek egy csekélyke értelme van, hogy az emberi szellemnek úgy kell felosztania tevékenységeit, hogy külön-külön annál inkább előrejusson

⁵³ Stolz 1776. 7; 9; 20; 55; 82. Vö. Häfeli 1776. 122; Schlosser 1776. 787. Jegyezzük meg: a *Schwärmerek* is öncsonkítók – metaforikusan, de akár szó szerint is, mint a korban elhíresült takács, a neuwiedi „Új Órigenész”, aki vallási tébolyában kasztrálta magát: Spazier 1792.

⁵⁴ Stolz 1776. 86.

⁵⁵ *Zerstückten der Menschenkräfte*. Stolz 1776. 20.

⁵⁶ Stolz 1776. 7–8; 25–26; 12.

mindegyikben; és aligha merült fel valaha eszes férfúban, hogy azon tevékenységekre, amelyeket egy mű nagyobb tökéletessége érdekében felosztottunk több ember között vagy eltérő időpontokra, úgy tekintsen, mint amelyek valóban szét vannak választva, és egymástól függetlenek. Aki elég értelmes ahhoz, hogy átlássa az egészet, az igen hamar fölismeri majd, hogy az egyes selyemmunkások által végzett összes elkülönült tevékenység hogyan kapcsolódik össze egyetlen darab anyag előállításává. Az egyesülés e bensőségessége még inkább érezhető az emberi szellem munkájában.⁵⁷

2.3. Ha azonban a tudásgyarapítás egy a megbízható teljesítménynövelés szempontjai szerint optimalizált termelési folyamat, ez nemcsak azt jelenti, hogy az „eljárásrendet” kijátszó ismeretformák nem gyarapíthatják a tudást, hanem hogy a „határtalan cselekvésigény”⁵⁸ (vagy cselekvési kényszer) e modelljében bizonyos értelemszerveződések egyáltalán el sem gondolhatók. S ettől a legkevésbé sem függetlenül azt is, hogy a hagyományosan leértékelt elmeerőkön (az affektusokban aktualizálódó alsóbb vágyóképeségen és az affektusokat ébresztő alsóbb megismerőképeségeken) már nem elég uralkodni, hanem a tudástermelést hátráltató funkcióikat úgyszólván le kell hasítani.

2.3.1. Ha a megismerés a véletlenszerűen „adódó” nyersanyag egybegyűjtéseként és különböző fázisokban zajló megmunkálásaként, formába öntéseként fogható fel, akkor nyilvánvalóan kezelhetlenné válik minden olyan értelemesemény, amely az „adottság” önartikulációjának, „magától” meginduló struktúráképződésnek tűnik. Megfoghatatlan az önmagát meghatározó és továbbalakító, eleven fakticitás (fakticitáson itt a „belső tényeket”, mindenekelett a képzetek raktáraként felfogott imagináció készletét értve), az, amit összefoglalóan „passzív-produktívnek” neveznék.

2.3.2. A passzív-produktív létesülés, azaz a fakticitás irányíthatatlan önmozgása (amely tisztán és parttalanul nem más, mint az álom) a 18. század közepén már az imagináció sajátos, világosan elhatárolható működésmódjaként észlelhető. Olyannyira, hogy a hetvenes évektől a reprodukzív és produktív funkciók szokásos kettősét⁵⁹ keresztülszeli egy újabb distinkció: a reprodukzív és produktív műveleteiben egyaránt *kontrollálható* képzelőerőről (*Einbildungskraft*) leválik a reprodukzív és produktív műveleteiben egyaránt *uralhatatlan* „mechanikus fantázia” (*mechanische Phantasie*). Ahogyan Ernst Platner írja:

⁵⁷ Eberhard 1777. 51.

⁵⁸ Scheler 1979. 116. Vö. Scheler 1926. 414–415.

⁵⁹ A képzelőerő reprodukzív és produktív funkcióján itt nem a TÉK terminológiája szerinti működésmódokat értem, hanem a reprodukzív imagináció és a megköltő képesség (*facultas fingendi*) közötti wolffi–baumgarteni (s még Kant számára is releváns) distinkcióra gondolok.

[a] fantázia esetében a lélek – ama hozzájáruláshoz képest, amelyet az érzethez és az emlékezethez nyújt – tétlen. [...] A fantázián itt egyáltalán nem a lélek valamely hatását értem, ellenkezőleg: semmi mást, mint az agyvelő bizonyos mechanikus tevékenységét, amelynek folytán agyi impressziók támadnak és jelennek meg a lélek számára.⁶⁰

Az ideák össze-, illetve szétkapcsolásáért felelős képzelőerővel ellentétben a fantázia tehát passzivitásra kárhozhatja a lelket. Ilyenkor ez nem önnön lényegéből bontja ki tovaáramló megjelenítéseit, a képzetek nincsenek megalapozva egymásban, és nem is a megelőző hívja elő a rákövetkezőt,⁶¹ hanem fizikai állapotváltozások, vagyis a „mechanikus véletlen” („hangozzék bármilyen afilozofikusán is”) – fejtegeti a Wolfftól eltávolodó Platner.⁶² Vegyük észre: itt már nem egyszerűen a „fegyelmzett” és a „zabolátlan” imagináció szembeállításáról van szó (ez is közkeletű felosztás);⁶³ hanem arról, hogy Platner kimutatja: az alsóbb megismerőképességek funkcióinak egyike *valójában nem* az alsóbb megismerőképességek funkciója, ugyanis nincs semmilyen viszonyban a megismeréssel (tudniillik ama wolffianus tézis értelmében, hogy „a megjelenítés és a megismerés egy és ugyanaz”).⁶⁴ És másképp: az alsóbb elmeerők tevékenységeinek egyike *valójában nem* az alsóbb elmeerők tevékenysége, hiszen egyáltalán nem erőmegnyilvánulás, ellenkezőleg, passzivitást feltételez.

A tendencia, amely e terminológiai újítást hordozza, Kanttal teljesedik ki. Kant, aki ismeri és megszívleli a fenti megkülönböztetést tételező platneri teóriát,⁶⁵ az alsóbb vágyóképességről leválasztja az „öröm és örömtelenség érzésének” képességét, és – ugyanezzel a lendülettel – kiutasítja az érzéki vágyak (s e főfogalom alá tartozó ösztönök, hajlandóságok, óhajok, sóvárgások és szenvedélyek) köréből az affektusokat.⁶⁶ Az affektusokat, azaz a mindenkori „itt és most” konfliktusaiból fakadó, morális tekintetben jobbára semleges, múltékony felindulásokat az öröm és örömtelenség érzéséért felelős új elmeerő aktusaiként

⁶⁰ Platner 1772. 160 (485. §), 138 (424. §).

⁶¹ Olyat egyébként Wolff sem állít, hogy képzelőerőnk megjelenítései egymásban vannak megalapozva (az észleleteink igen). Nincsenek megalapozva egymásban, de „a képzelőerő törvénye” alapján egymásból következnek: Wolff 1720. 113–115 (238–240. §), 445–446 (807–810. §). Platner szerintem félreérti őt.

⁶² Platner 1772. 164–165 (500–501. §).

⁶³ Baumgarten 1779. 203 (571. §), 212–213 (592. §); Meier 1765. 151–152 (566. §), 192–194 (591. §).

⁶⁴ Meier 1765. III/30 (489. §).

⁶⁵ Ennek már az 1772/73. téli szemesztertől egyértelmű nyomai vannak, lásd pl. AA XXV/1:87 (Col 69); ugyanitt meghivatkozva Platnert is: AA XXV/1:85 (Col 67). De a hallgatói előadásjegyzetekben a különbségtétel nem következetes. Fantázia és képzelőerő kanti distinkciójához lásd Forczek 2017.

⁶⁶ Ami az affektusok és szenvedélyek kanti elhatárolását illeti: ez már az 1772/73-as téli szemeszter előadásain is kitapintható (AA XXV/1:211–212 [Col 177–178]). Kant kimondottan Hutchesont követi ebben (AA XXV/1:589 [Ms. 399/400:392]). Erre vonatkozó nézetei 1777/78-ra kristályosodnak ki: AA XXV/2:797–798 (Pfl 85–86). Vö. ÍK 185 lj.*; VPÉHB 151 lj.*; Antr 195. Vö. Williamson 2015. 138–142.

azonosítja, és a képzelőerőhöz rendeli (ezek tehát a képzelőerő megjelenítéseitől függenek). Az affektusoktól „specifikusan különböző”, „pragmatikusan ártalmas”, „morálisan alávaló”, az elmét gyógyíthatatlanul megnyomorító szenvedélyeket⁶⁷ pedig meghagyja az alsóbb vágyóképességnek, és az ugyancsak kártékony „meddő vágyakkal” együtt jellemzően a fantáziához kapcsolja őket (tehát ez gerjeszti az üres óhajokat, sóvárgásokat és a szenvedélyeket).⁶⁸

Egyszóval a fantázia, amely Platner ’72-es *Antropológiájában* elmechanizálódik, Kant egyetemi előadásain patológikus vonásokat ölt magára. „Az önkéntelen képzelgés [*das unwillkürliche Dichten*] bizonyonnyal a legnagyobb kín” – tanítja Kant⁶⁹ (ami nem is lehet másként, ha egyszer az emberi természet tökéletessége – s így a hiánytalan boldogság – abban áll, hogy hatalmunk van minden tevékenységünk fölött).⁷⁰ A habitualizálódó fantáziaműködés – mivel nem mozgósítja erőnket – „hervataggá” teszi a szívet, ellustítja a gondolkodást, tompítja az emlékezetet, és elégedetlenséget szít; így „megrabolja az államot egy hasznos polgárától”, aki immár „egyenesen elviselhetetlen kolonc”.⁷¹ Erőnket csak a külvilág üzemszerű feldolgozása – a munka, a beszéd, a megismerés tárgyainak *idegen* eljárásokhoz és szabványokhoz igazodó és ezek további racionalizálására nyitott előállítására – mozgósítja:

akkor gyakoroljuk erőnket, ha tárgyakat alkotunk magunknak [*wenn wir uns Gegenstände machen*], akár úgy, hogy mechanikusan dolgoz[unk], akár úgy, hogy beszélgetésbe bocsátkoz[unk] más emberekkel, [azaz] ha keres[sük] az érintkezést [velük]. Mert akkor állandóan szem előtt tartjuk más emberek ítéleteit, s mindig azzal kell foglalatostkodnunk, hogy eleget tegyünk nekik, ami elvon bennünket önmagunktól.⁷²

A fantázia viszont lehűz-beleszédít minket önmagunkba, a lefutó szekvenciák paralizált nézőivé bűvöl, *Zuschauerekké* – ezért is int Meister, hogy legalább cselekvő személyként vigyük színre magunkat, ha már elmerülünk a képzeletünkben.⁷³ Az egészséges elmének még az álom is teher, amelyet csak a nappali robot könnyíthet meg.⁷⁴

⁶⁷ ÍK 185 lj.*; Antr 217 (a fordítást módosítottam); Antr 196; Antr 216.

⁶⁸ Az állítás filológiai igényes alátámasztása külön tanulmányt kíván, amely mindenekelőtt az AA XV 144–145 (R370) szöveghelyére fókuszál majd. A „tevékeny” vs. „meddő” vágyak megkülönböztetéséhez lásd AA XXV/2:795 (Pil 82–83).

⁶⁹ AA XXV/1:96 (Col 78).

⁷⁰ Vö. AA XXV/1:38 (Col 25); AA XXV/1:293 (Par 72); AA XXV/2:739 (Pil 6); AA XXV/1:485 (Ms. 399/400:55–56); AA XXV/2:900 (Men 54).

⁷¹ AA XXV/1:88 (Col 70); AA XXV/1:98 (Col 80); AA XXV/1:324 (Par 119); AA XXV/1:315 (Par 106); Antr 102.

⁷² AA XXV/2:865 (Men 16). A kiemélést az eredetiből eltávolítottam, az igei személyragokat értelem szerint módosítottam.

⁷³ Meister 1795. 175.

⁷⁴ Supprian 1747. 49–52 (21. §). Vö. AA XXV/1:102 (Col 84). De Kant idővel distanciálódik a korai antropológiai kurzusain vallott wolffianus (lásd Wolff 1720. 113–114 [239–204. §§],

2.4. Mármost a Platner és Kant koncepcióival szemléltetett, de megítélésem szerint átfogó érvényű szerkezeti változások a következőképpen összegezhetők. A fantázia – a csupán a „szabályos öntevékenység” aktusait engedélyező tudás-termelési modellbe befoghatatlan passzív-produktív ellenmechanizmusként – a benne megalapozott szenvedélyekkel és „meddő” (nem hatóképes) vágyakkal együtt lehasad az alsóbb elmeerők funkcióegyütteséről. Jelesül az önkénynek alávetett képzelőerőtől és a benne megalapozott „tevékeny vágyaktól”, valamint a spontaneitásunkat csak futólag gátló affektusoktól⁷⁵ elkülönülve az abnormitás tartományába csúszik.

Az abnormitást itt tágan kell értelmeznünk. A leválasztott „passzív-produktív” mindaz, ami gyámságra és jótékony elnyomásra szorul, amennyiben infantilis, feminin, háborodott, civilizálatlan, vagabund, *Pöbel*, parazita (s persze mocskos, vérszopó uzsorás, amint baljós módon Johann Jakob Engel fogalmaz),⁷⁶ vagyis általában a szubverzíven önös, „munkaundorral” vert csoportokra háramlik, mindazokra, akik nem integrálhatók maradéktalanul az „új szellem” inspirálta termelés racionalizált folyamatába.

Azt állítom, hogy a fenti sajátosságokat egyaránt megtestesítő *Schwärmer* a „passzív-produktív” értelemszerveződések történeti (felvilágosodás korabeli) alakzata. A konklúzió emblematikus tömörséggel így is levonható (Kantot idézve): „Die Phantasie schwärmt”.⁷⁷ A termelési formák és az államszervezet (egymástól történetileg és morfológiailag elválaszthatatlan) modernizációjával párhuzamosan ezek a komplexumok magukhoz hasonítják a progresszió természetes szövetségeseként kibontakozó felvilágosodás képességpszichológiai alapmodelljét, amely így csupán olyan „elmemozgásokat” tart meg a „normalitás” tartományában, amelyek a megismerés nyersanyagának feldolgozását szolgálják, illetve a vágyóképeségek tevékeny aktusegységeiként tárgyalhatók (az aktusegységbe beleértve az öröm és örömtelenség mozgatórugóit is). Ami a modelltől kimarad: a „sokféleség” „belülről” kibomló tagolódása-láncolódása, a fakticitás megelevenedése, a „passzív-produktív” (a fantázia): véleményem szerint ez a *Schwärmerei* (illetve a *Schwärmerei-vita*) magva.

2.5. Ennek fényében talán érthetőbbek az olyan légből kapottnak tűnő kijelentések is, amilyen például a Lavaterhez hű (azaz szintúgy *Schwärmer*) Johann Caspar Häfelié: jelesül hogy a rajongás visszاسzorítása ürügyén voltaképp az „in-

442–444 [798–805. §§]) – Supprian hatását is éreztető – álmelméletétől. Supprian könyvére Brandt *Antropológia*-kommentárjának köszönhetően találtam rá (Brandt 1999. 241).

⁷⁵ Az affektusok azért nem jelentenek komoly veszélyt a spontaneitásra, mivel a valósággal ápolttal intenzív kapcsolatról tanúskodnak – ennyiben „becsületesek és nyíltak” (Antr 197) –, ti. az affektus érzés, és „az érzés a jelenvalóra irányul” (AA XXV/1:589 [Ms. 399/400:392]).

⁷⁶ Az önzetlenül nagylelkű, de balsikerű vállalkozásai miatt koldusbotra jutott jó barát (= az ész) és a mocskos, vérszopó uzsorás (= a fantázia) között hanyódot szerencsétlen adósról (= az ember) mesélt történetet lásd Engel 1801. 363–367.

⁷⁷ AA XV 132 (RzA 334).

dividuális tapasztalatok” ellen folyik a küzdelem.⁷⁸ Mivel a „passzív-produktív” patologizálódik, s immár az összes megjelenítés a *sensus communis* által felügyelt fölvevő-összevonó-egységesítő-bevizsgáló műveletek eredménye, mely bizalmatlanságnak kell öveznie mindent, ami fogalmilag stabilizál(hat)atlan: ez ugyanis mulasztásról, restségről árulkodik. De csupán a stabilizálatlan lehet individuális – vagyis az individuális mozzanat teljesítménykiesés következménye –, hiszen a szemléletet lefedő és normatív érvénnyel rögzítő fogalomnak nincsenek egyéni változatai (ez persze csak a stabilizációs törekvések iránypontja). Aki tehát „individuális tapasztalatokra” hivatkozik, az valamiféle nem-diszkurzív „értelemsodródással”, azaz obskúrus tétlenséggel és tehetetlenséggel kérkedik (sőt, végső soron a saját megfejthetetlen testével: testérzetek, testi folyamatok zavaros és félremagyarázott reprezentációival), ami megengedhetetlen (alább Kant és Garve szerint is):

[Á]llítjuk és hisszük, hogy semmit sem gondolunk, ha fantazmáink önkéntelenek. Egyáltalában megjegyezhetjük, hogy mindaz elvetendő, ami nem *megosztható* [*mittheilen*], hiszen eszünk kommunikatív és részesedő [*theilnehmend*] ész. Minden, ami kimondhatatlan, többé-kevésbé rajongásra vall [*schwärmerisch*] [...]. Az igazság legbiztosabb próbaköve a szavakkal való világos közlés. A kifejezhetetlen érzések túlnyomórészt testi érzések. Ha pedig ideákat nyilvánítanak kimondhatatlannak, ez éppen arra utal, hogy a test és a testi benyomások jelentős részt képeznek bennük: rajongás esetén mindig ez a helyzet.⁷⁹

Persze szó sincs arról, hogy a *Schwärmer* elnémulna a kimondhatatlannál. Ellenkezőleg: az „örületig” feszített önvizsgálat mintadokumentumaiban, Haller és Lavater naplóiban az én roppant erőfeszítéseket tesz a belső rezdülések diszkurzív kimerevítéséért. Ahogy a Lavater-napló elején olvassuk:

De hogy meg ne tévesszem magam, szilárdan eltökélem, [...] hogy mindent, amit érzületeim [*Gesinnungen* – itt: érzések, érzelmek, indíttatások, törekvések stb.] áramlása és futása során feljegyzésre méltónak észlelek, szenvedélyeim minden titkos műfogását, mindent, ami morális karakterem alakulására észrevehető befolyással van, s í. t., oly pontosan leírok, mintha magának Istennek kellene fölolvasnom naplomat.⁸⁰

A naplólóhősök moralizáló önértelmezése szerint az „érzületek” kifejezésével, a „bensőben” iramló megjelenítések és a hozzájuk kapcsolódó affektusok, vágyak nyelvi föltartóztatásával, megőrzésével, illetve elnyomásával való vesződések célja

⁷⁸ Häfeli 1776. 122.

⁷⁹ AA XXV/2:1284 (Mro 48); AA XXV/1:285 (Par 61); Garve 1802. 396 (kiemelés az eredetiben).

⁸⁰ Lavater 1771. 13.

nem más, mint a „kényelmesség” és a „szétszóródás/szórakozottság” legyőzése.⁸¹ De összebékíthető-e ez a *Schwärmerek* állítólagos bolyongó-napkeleti-infantilis (stb.) lustaságával?

III. TÜKÖRSZERKEZETEK

3.1. Amint már előrebocsátottam, különös korrespondenciákra figyelhetünk föl, ha a rajongók és ellenfeleik elme-dietétikai ajánlásait tanulmányozzuk. A lavateri-halleri én éppoly elszántan tusakodik a külvilágban való lázas-kényszeres szétszóródás (a *Zerstreuungssucht*) ellen a módszeres befelé fordulás, az introspekció totális önuralmat ígérő alaptételeit követve,⁸² mint ahogyan Kant harcol a belső szemléletben való szétszóródás ellen a módszeres kifelé fordulás, a „szabályos öntevekenység”, azaz a munka totális önuralmat ígérő életprogramjába veszve.

Kissé talányosan szólva: a felvilágosodás híve szerint az önuralom önátadást követel – az önátadás értelme az önuralom. A *Schwärmer* fordítva látja: az önátadás önuralmat követel – az önuralom értelme az önátadás. Az egyik a külső kényszerről „gondoskodik”, hogy külső tevékenysége bővítésével és sűrítésével hatalmába kerítse önmagát. A másik a belső kényszerről „gondoskodik”, hogy belső tevékenysége bővítésével és sűrítésével elveszítse önmagát. Joggal vélhetjük úgy, hogy a felvilágosult elme karbantartására hivatott munkaterápia nem más, mint az „önmagába zárult”, „erkölcsi kiművelődésén csüngő” „szép lélek”⁸³ egészségtanának szekularizálása.⁸⁴ De talán még helyesebb arra jutni, hogy e paradigmák egymás tükörképei.

3.2. De hogyan jön létre ez a tükörszerkezet? – Amellett érveltem, hogy a kései német felvilágosodás korában (a gazdasági-társadalmi struktúrák átalakulásával szoros összefüggésben) meglódul a lelki fakultások racionális munkamegosztásának, a munkafázisok zökkenőmentes csatlakoztatásának és a munkatermék (vagyis az „igazi tapasztalat”) minősítési kritériumainak tisztázására törekvő gondolkodás, amelynek elsődleges közege a *Schwärmer*-polémia volt (s amelynek csúcskonstrukciója a kanti *Formgebungsmanufaktur*).⁸⁵ Kitértem a vitába

⁸¹ „Átkozott kényelmesség! [...] És a szétszóródás átkozott szenvedélye [*Zerstreuungssucht*]! Te, te vagy erényem és lelki nyugalom ellensége!” Lavater 1771. 258–259. Ebben a kontextusban a *Zerstreuung* nem unaloműző „szórakozást”, hanem „szétszóródást”, a figyelem kényszerű elterelődését jelenti.

⁸² Lásd Haller naplőbejegyzését az alaptételekről: Haller 1787. II/229–230 (1737. október 3.); a Lavater-napló alaptételeit lásd Lavater 1771. 14–16.

⁸³ Goethe 1983. 460. (A helyesbített fordítást parafrázeáltam.)

⁸⁴ Ezt a szekularizációs tézist Marion Schmaus fogalmazza meg a pietista kegyességi stílussal szakító és életét „neológ” módon újrastrukturáló Johann Salomo Semler önéletrajza kapcsán: Schmaus 2009. 59.

⁸⁵ A Kant heves tiltakozását kiváltó, gúnyos kifejezés Johann Georg Schlossertől származik: Schlosser 1795. 183. l.j.; AA VIII:404. Vö. Cassirer XIII:222.

szálló „rajongók” izgalmasabb hozzászólásaira is (Stolz, Häfeli), azzal a meggyőződéssel, hogy e reflexiók a modern munkafeltételekhez idomuló képességpszichológiai apparátus átszerveződésének érzékeléséről (nem *megértéséről*) és e módosulások riadt elutasításáról tanúskodnak. Hogyan lehetséges mégis, hogy miközben a *Schwärmere*k állhatatosan védelmezik a leértékelődő elmeerők méltóságát, aközben ellentett előjellel ugyan, de tökéletesen interiorizálják azt a munkaetikai pressziót, amelyet az ellentábor éppen a rajongás prevenciója érdekében fejt ki?

Talán a kérdésben rejlő félreértés vezethet rá a megoldásra. A „hidegvérű filozófusok és lukiánoszi szellemek”⁸⁶ *nem* értékelnek le egyes elmefakultásokat, és nem értékelnek föl másokat. A rangviszonyok változatlanok (úgy szólván a „kezdetek” óta): a tradicionálisan alantasabbnak ítélt képességek „alul” is maradnak, a tradicionálisan magasztosabbnak ítélt pedig „felül”. Amint ez már az eddigiekből is kiderülhetett, de érdemes újra hangsúlyozni: nem a „fent” és a „lent” mozdulnak el egymáshoz képest. Az elmondottak lényege nem abban áll, hogy az értelem, az ész és a felsőbb vágyóképesség nevében „megtagadják” és a rendszerből „kitaszítják” az érzékiség, a képzelőerő, az emlékezet és az alsóbb vágyóképesség kompozitumát. A törésvonal – és pedig az *új* törésvonal, amely a társadalmi életfolyamat modern rendformáinak kibontakozásával és a fejlődés kerékkötőjeként azonosított „morális fogyatékoság” (a dőzsölő nyomorba kívánczó, feslett lustaság) könyörtelen orvoslásával *egyidejűleg* keletkezik – másutt húzódik: az elmeerők tagolt-teleologikus-öntevékeny, illetve szertelen-passzív-produktív működésmódjai között. Ám ezt szinte felismerhetetlenné teszi az állandóan előtolakodó, „magától értődő” (azaz a „közvetlen megértés illúzióját” keltő)⁸⁷ allegorikus elbeszéléskincs az érzékiség és a képzelőerő összeesküvéséről és pártütéséről, az ész trónfosztásáról stb. – az elbeszéléskincs, amelyet részben a saját nehézkedése hajt, s amely így bizonyos mértékig eltávolít attól a problémától, amelynek megragadására használják.

Ezért egyfelől joggal állapítja meg Eberhard,⁸⁸ hogy nem létezik az a kedélyvilággal engesztelhetetlenül ellenséges, fagyos észre fölesküvő felvilágosodás (az a „jégcsapokkal teli fénytemplom”),⁸⁹ amelyre a rajongó Stolz zúdítja vádjait. Másfelől Stolz is csalahatlan intuícióval érzékeli az „új szellem” térhódítását, „egy bizonyos filozófiáét”, „amely az emberiség erőit a gondolati absztrakció szintjén és *realiter* egyaránt szétválasztja”⁹⁰ – csakhogy a fakultások közti háború és béke mitikus nyelvén „át” óhatatlanul úgy látja, hogy a „fenti” és a „lenti” képességeket izolálják egymástól, s persze az alulók romlására törnek. Akik osztoznak vele e téves percepcióban, roppant önfegyelemmel fáradoznak

⁸⁶ Wieland 1776. 82.

⁸⁷ Ezt a fordulatot Hans Robert Jausstól kölcsönöztem: Jaus 1999. 376.

⁸⁸ Eberhard 1777. 50.

⁸⁹ Stolz 1776. 7.

⁹⁰ Stolz 1776. 6.

az „elfojtott” elmeerők felszabadításáért, s ezzel éppúgy kiszolgáltatják magukat az adottságtömeg állandóan bővülő feldolgozására rászorító, kérlelhetetlen cselekvési imperatívusznak, mint ellenfeleik. A különbség csak annyi, hogy az előbbiek „odabenn” végzik a munkát, míg az utóbbiak „idekinn”.⁹¹ Itt is, ott is (egymás ellenhorizontjain) az „egész világ úgy hever előttü[k], mint egy nagy kőbánya az építómester előtt”.⁹² – S hogy visszacsatoljak a tanulmányom elejéhez: így rajzolódnak ki Kant és Lavater teológiai-hermeneutikai tükörhorizontjai is. Idézzük föl: Kant szerint az evangélium azt illusztrálja, hogyan artikulálható az ész, amely át akarja hatni a „külső természetet”, a társadalmi objektivitást. Lavater szerint az evangélium azt illusztrálja, hogyan artikulálható a „szív” (az ösztön, az érzés), amely át akarja hatni a „belső természetet”, az egyéni szubjektivitást.

IV. ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS

A parttalanul gazdag *Schwärmerei*-vitának bizonyára számos lehetséges közép-pontja van. Azonban alighanem elvétjük a lényegét, ha a vallási, morális, politikai, szerelmi örületben víziókká hevülő belső észleletek botránnyára koncentrálnunk – ez csupán a zajos felszín. Úgy gondolom, a polémia tétje nemcsak a „köztudomásúlag” patológiás ismerettípusok és cselekvési stílusok diszkreditálása és száműzése a polgári életvitelből, hanem mindenekelőtt a normalitás és abnormalitás tartományainak újraszabása, a „sikeres” patologizáció, amelyet a megismerés és cselekvés gazdasági-társadalmi bázisát újrastrukturáló történeti mozgásfolyamatok kontextusában igyekeztem magyarázni. Azt javasoltam, hogy figyeljünk föl a tudástermelésnek az érzelemátélés, a vágy- és az akaratképzés normáit is módosító aufklérista modelljével összeférhetetlen „passzív-produktív” értelemszerveződések, illetve a hozzájuk kapcsolódó érzelemátélési és vágyszerkezetek lehasadására (infantilizálódására, feminizálódására stb.), s ezek gyűjtőfogalmaként értsük a *Schwärmereit*.

Itt egyetlen problémát szeretnék még fölvetni, hogy egy pusztá utalásban kimerülő válasszal megjelöljem a további vizsgálódás irányát. Miért olyan nyugtalanító az, ami fantáziaszerű, ami akaratlan és uralhatatlan, a nem-teleologikus, a magától meginduló, az önmagát továbbalakító és önmagába zárult, a belső, a szabálytalan, a nem-öntevékeny? A fentiek alapján természetesen azért, mert feloldhatatlanul idegen a részműveleteire bontott, minden mozzanatában megha-

⁹¹ Ami persze nagyon is megfér azzal, hogy a *Schwärmer* „külső munkára” is könnyűszerrel befogható: hogy egyenesen jámbor örömmel tölti el a mechanikus fizikai munka, a robotolás vagy robotoltatás, az a kétes „élmény”, hogy ő is „fogaskerék ebben a gépezetben”. Lásd a rideg mester és a kizsákmányolását „templomi” szolgálattá álmódó inas *Schwärmer*-párosát Karl Philipp Moritz „pszichológiai regényében”, az *Anton Reiser*ban (Moritz 1785. 84–85).

⁹² Goethe 1983. 456.

tározott, racionális-kooperatív (tudás)termelési mechanizmustól, s így fenyegető ellenparadigma a felvilágosodással elemi szinten összefonódó, munkaerőigényében kielégíthetetlen tőkés modernizáció számára. De milyen ez a feloldhatatlan idegenség?

A korabeli *Schwärmerei*-irodalom közhelye, hogy a rajongót instrumentalizálják – miközben visszahúzódik szubjektivitása tiszta bensőségébe, valójában a Másik kezére adja magát. „Individuális tapasztalatai” igazából éppoly kevésbé individuálisak, mint a *sensus communis*ra hagyatkozó, mindig osztani és részesedni óhajtó ész szisztematizált ismeretei. Miért?

Antropológiai előadásában Kant sűrűn él azzal a fordulattal, hogy ha nem *mi* vagyunk urai megjelenítéseinknek, akkor *fantáziánk* játszik velünk.⁹³ De fantáziánk bizonyos szempontból nem a „miénk”. Ha nem saját aktivitásunk eredménye („passzív-produktív”), akkor másé: azé, aki (ami) belénk oltotta vagy belopta (gondoljunk a fantáziaszekvenciákkal „mérgező” *Lesesucht* toposzára). Ha fantáziánk elfoglalta az ész (és az értelem) fogalmainak helyét, akkor általa idegen ész játékszerévé váltunk:

[H]a az ész nem akar alárendelődni ama törvénynek, amelyet maga szab önmagának, akkor olyan törvények igájába kell görnyednie, amelyeket más szab neki; mert valamiféle törvény nélkül semmi, még a legnagyobb értelmetlenség sem űzheti soká játékát.⁹⁴

Nem feledkezhetünk meg a „passzív-produktív” elleni küzdelemnek erről az emancipatorikus oldaláról sem, helyesebben arról az emancipatorikus represszióról (ha kifejezhető így), amelyet az aufklérista antropológiák a minden erejét és tevékenységét önkényének alávető – ennyiben „tökéletes”, „boldog” (munkaképes) – ember ígézetében fejtenek ki. De azt se feledjük, hogy *ez az ígézet* maga is kontrollálatlan, passzív-produktív értelemstruktúra, „idegen észből” (az „új szellemből”) eredő fantázia. S hogy akkor a felvilágosodás – saját előfeltevései szerint – csak represszív emancipációt ígérhet.

IRODALOM

Elsődleges irodalom

Adelung, Johann Ch. 1785. Johann Amos Comenius, ein Schwärmer. In *Geschichte der menschlichen Narrheit, oder Lebensbeschreibungen berühmter Schwarzkünstler, Goldmacher, Teufelsbanner, Zeichen- und Liniendeuter, Schwärmer, Wahrsager, und anderer philosophischen Unholden. Erster Theil*. Leipzig, Weygandsche Buchhandlung. 196–240.

⁹³ Csak a publikált *Antropológiából* néhány szöveghely: Antr 33, 88, 96.

⁹⁴ TÍ/TGK 37 (a fordítást módosítottam).

- [Anonim szerző] 1785. Neuer Beitrag zu einiger Kenntniß verschiedener jetzt existirender Geheimen Gesellschaften. *Berlinische Monatsschrift*. 3/2. 355–374.
- Bährens, Johann Ch. F. 1786. *Ueber den Werth der Empfindsamkeit besonders in Rücksicht auf die Romane (nebst einer Nachricht über den sittlichen Werth der Empfindsamkeit von Johann August Eberhard)*. Halle, Johann Jacob Gebauer.
- Baumgarten, Alexander G. 1779. *Metaphysica*. Halae Magdeburgicae: Impensis Carol Herman Hemmerde.
- Cassirer, Ernst 2002. Philosophie der symbolischen Formen III: Phänomenologie der Erkenntnis. In *Gesammelte Werke Hamburger Ausgabe*. Szerk. Birgit Recki. 13. kötet. Hamburg, Felix Meiner Verlag.
- Eberhard, Johann A. 1777. *Betrachtungen über Wundergaben, Schwärmerey, Toleranz, Spott, und Predigtwesen*. Berlin und Stettin, Friedrich Nicolai.
- Eberhard, Johann A. 1787. Vermuthungen über den Ursprung der heutigen Magie. Ein historischer Versuch. *Berlinische Monatsschrift*. 5/2. 6–33.
- Engel, Johann J. 1801. A Herr G*Z. Über die Furcht vor der Rückkehr des Aberglaubens. In *J. J. Engels Schriften*. Berlin, Myliussische Buchhandlung. Bd. 2. 333–374.
- Garve, Christian 1802. Ueber die Schwärmerey. In *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben*. Breslau, Wilhelm Gottlieb Korn. 335–406.
- Goethe, Johann W. 1958. Aussichten in die Ewigkeit, in Briefen an Zimmermann [von Lavater]. In *Gesamtausgabe der Werke und Schriften in 22 Bänden, Band 15: Schriften zu Literatur und Theater*. Szerk. Walther Rehm. Stuttgart, J. G. Cotta'sche Buchhandlung. 19–23.
- Goethe, Johann W. 1983. *Wilhelm Meister tanulóévei*. Ford. Benedek Marcell. Budapest, Európa.
- Häfelí, Johann C. 1776. Eines Ungenannten Antwort auf die Frage: »Wird durch die Bemühungen kaltblütiger Philosophen und Lucianischer Geister gegen das, was sie Enthusiasmus und Schwärmerey nennen, mehr Böses als Gutes gestiftet? und in welchen Schranken müßten sich die Antiplatoniker und Luciane halten, um nützlich zu seyn?« *Der Teutsche Merkur*. 4/3. 111–131 és 207–218.
- Haller, Albrecht von 1787. *Tagebuch seiner Beobachtungen über Schriftsteller und über sich selbst. Zur Charakteristik der Philosophie und Religion dieses Mannes*. Bern, Hallersche Buchhandlung.
- Herder, Johann G. 1776. Philosophie und Schwärmerei, zwo Schwestern. *Der Teutsche Merkur* 4/4. 138–49.
- Jakob, Ludwig H. 1795. *Grundriss der Erfahrungs-Seelenlehre*. Grätz.
- Jenisch, Daniel 1787. Ueber die Schwärmerey und ihre Quellen in unsern Zeiten. ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ *oder Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*. 5/3. 23–41.
- Kant, Immanuel 1900–. *Gesammelte Schriften*. 1–22. kötet. Berlin, Preussische Akademie der Wissenschaften; 23. kötet. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin; 24. kötet. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. [AA/kötetszám/oldalszám]
- Kant, Immanuel 1980. A vallás a puszta ész határain belül. In *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Ford., jegyz. Vidrányi Katalin. Budapest, Gondolat. 129–349. [VPÉHB]
- Kant, Immanuel 1991. Az erkölcsök metafizikája. In *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat. 293–614. [EM]
- Kant, Immanuel 1997a. Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In *Történefilozófiai írások*. Szerk., jegyz. Mesterházi Miklós, ford. Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus. 13–22. [VKMF]
- Kant, Immanuel 1997b. Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez? In *Történefilozófiai írások*. Szerk., jegyz. Mesterházi Miklós, ford. Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus. 23–39. [TGK]

- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris–Gond-Cura Alapítvány. [IK]
- Kant, Immanuel 2004. *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris–Gond-Cura Alapítvány. [GyÉK]
- Kant, Immanuel 2005. Pragmatikus érdekű antropológia. In *Antropológiai írások*. Szerk., ford., jegyz. Mesterházi Miklós. Budapest, Osiris. 7–306. [Antr]
- Kant, Immanuel 2009. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János – Papp Zoltán. Budapest, Atlantisz. [TÉK A/B]
- Lavater, Johann C. 1768–1773. *Aussichten in die Ewigkeit in Briefen an Herrn Joh. George Zimmermann*. Zürich, Drell, Geßner, Fueßli und Comp.
- Lavater, Johann C. 1773. *Unveränderte Fragmente aus dem Tagebuche eines Beobachters seiner Selbst oder des Tagebuches zweiter Theil, nebst einem Schreiben an den Herausgeber desselben*. Leipzig, Weidmanns Erben und Reich.
- Lessing, Gotthold E. 1956. Über eine zeitige Aufgabe. In *Gesammelte Werke*. Bd. 7. Szerk. Paul Rilla. Berlin, Aufbau Verlag. 551–560.
- Lichtenberg, Georg Ch. 1783. Antwort auf das Sendschreiben eines Ungenannten über die Schwärmercy unserer Zeiten. *Göttingisches Magazin der Wissenschaft und Literatur*. 3/4. 589–614.
- Maimon, Salomon 1793. Ueber die Schwärmerci. ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ oder *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*. 10/2. 43–48.
- Meister, Leonard 1795. *Über die Einbildungskraft in ihrem Einfluß auf Geist und Herz*. Zürich, Drell, Geßner, Füßli und Comp.
- Moritz, Karl Ph. 1785. *Anton Reiser. Ein psychologischer Roman*. Berlin, Friedrich Mauer.
- Mendelssohn, Moses 1785. Soll man der einreißenden Schwärmerci durch Satyre oder durch äußerliche Verhinderung entgegenarbeiten? *Berlinische Monatschrift*. 3/1. 133–137.
- Nietzsche, Friedrich 2004. Morgenröte. In *Werke*. Szerk. Karl Schlechta. Berlin, Directmedia (Digitale Bibliothek Band 31). Bd. 1. 1009–1279.
- Pfenninger, Konrad 1776. *Appellation an den Menschenverstand gewisse Vorfälle, Schriften und Personen betreffend*. Hamburg, Carl Ernst Bohn.
- Platner, Ernst 1772. *Anthropologie für Aerzte und Weltweise*. Bd. 1. Leipzig, Dyckische Buchhandlung.
- Pockels, Carl F. 1787. Nachtrag zu: Ueber die Schwärmercy und ihre Quellen in unsern Zeiten. ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ oder *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*. 5/3. 41–48.
- [Reimarus, Johann H. A.] 1782. Ueber die Schwärmercy unserer Zeiten: ein Schreiben an den Herausgeber. *Göttingisches Magazin der Wissenschaft und Literatur*. 3/2. 237–255.
- Scheler, Max 1926. Erkenntnis und Arbeit. In *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. 233–486. Leipzig, Der Neue-Geist Verlag.
- Scheler, Max 1979. *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat.
- Schlosser, Johann G. 1776. Ueber Spott und Schwärmercy. *Deutsches Museum*. 1/2. 785–787.
- Schlosser, Johann G. 1795. *Plato's Briefe nebst einer historischen Einleitung und Anmerkungen*. Königsberg, Friedrich Nicolovius.
- Spazier, Karl 1792. *Der neue Origenes oder Geschichte seltsamer Verirrung eines religiösen Schwärmers nebst einer Abhandlung über die Quellen und Gefahren der Schwärmercy*. Berlin, Verlag der Königlichen Preußischen Akademischen Kunst- und Buchhandlung.
- [Stolz, Johann J.] Gedeon, Joseph 1776. *Ueber Schwärmercy, Toleranz und Predigtwesen*. Upsal. [Supprian] S. C. I. 1746. *Gedanken vom Schläfe und denen Träumen, nebst einem Schreiben an N. N. daß man ohne Kopf empfinden könne*. Halle, Carl Hermann Hemmerde.
- Wieland, Christoph M. 1775. Zusatz des Herausgebers. *Der Teutsche Merkur*. 3/4. 151–155.
- Wieland, Christoph M. 1776. Fragen. *Der Teutsche Merkur*. 4/1. 82.

- Wizenmann, Thomas 1787. An den Herrn Professor Kant von dem Verfasser der Resultate Jakobischer und Mendelssohnscher Philosophie. *Deutsches Museum*. 12/1. 116–156.
- Wolff, Christian von 1720. *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt: den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*. Halle, Renger.
- Wolff, Christian von 1738. *Psychologia Empirica Methodo Scientifica Pertractata, Qua Ea, Quae De Anima Humana Indubia Experientiae Fide Constant, Continentur Et Ad Solidam Universae Philosophiae Practicae Ac Theologiae Naturalis Tractationem Via Sternitur*. Francofurti, Lipsiae
- Zimmermann, Johann G. 1777. *Von der Einsamkeit*. Frankfurt–Leipzig.

Másodlagos irodalom

- Böhr, Christoph 1994. Johann Jakob Engel und die Geschichtsphilosophie Moses Mendelssohns. In *Moses Mendelssohn und die Kreise seiner Wirksamkeit*. Szerk. Eva J. Engel – Norbert Hinske. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 157–174.
- Brandt, Reinhard 1999. *Kritischer Kommentar zu Kants Anthropologie in pragmatischer Hinsicht (1798)*. Hamburg, Felix Meiner.
- Engel, Manfred 1994. Die Rehabilitation des Schwärmers. Theorie und Darstellung des Schwärmens in Spätaufklärung und früher Goethezeit. In Hans-Jürgen Schings (szerk.) *Der ganze Mensch: Anthropologie und Literatur im 18. Jahrhundert*. Stuttgart–Weimar, Metzler. 469–498.
- Engel, Manfred 2009. Das 'Wahre', das 'Gute' und die 'Zauberlaterne der begeisterten Phantasie'. Legitimationsprobleme der Vernunft in der Spätaufklärerischen Schwärmerdebatte. In *German Life and Letters*. 62/1. 53–66.
- Forczek Ákos 2017. Képzelmű és fantázia Kantnál. A tapasztalati megismerés és a kritikailag hiteltelen értelemképződések viszonyáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 61/3. 128–147.
- Hinze, Kurt 1927. *Die Arbeiterfrage zu Beginn des modernen Kapitalismus in Brandenburg-Preußen*. Berlin, Verein für Geschichte der Mark Brandenburg.
- Jauss, Hans R. 1999. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Szerk. Kulcsár-Szabó Zoltán. Ford. Bernáth Csilla és mások. Budapest, Osiris.
- Rauer, Constantin 2007. *Wahn und Wahrheit. Kants Auseinandersetzung mit dem Irrationalen*. Berlin, Akademie Verlag.
- Rauer, Constantin 2008. Die Kritik des Wahns als Schlüssel zu Kants kritischer Wende. In Valerio Rohden et al. (szerk.) *Recht und Frieden in der Philosophie Kants. Akten des X. Internationalen Kant-Kongresses*. (Band 2, Sektionen I–II.) Berlin, Walter de Gruyter. 625–635.
- Schings, Hans-Jürgen 1977. *Melancholie und Aufklärung: Melancholiker und ihre Kritiker in Erfahrungsseelenkunde und Literatur des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart, Metzler.
- Schmaus, Marion 2009. *Psychosomatik. Literarische, philosophische und medizinische Geschichten zur Entstehung eines Diskurses (1778–1936)*. Tübingen, Max Niemeyer.
- Sombart, Werner 1919. *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. Bd. 1. München–Leipzig, Duncker & Humblot.
- Tánczos Péter 2014. Rajongás, elmeél és virtus. A német koraromantika polemikusként „Schäfersbury”-interpretációja. *Elpis*. 8/2. 43–53.
- Tóth Orsolya 2017. Andalgó, merengő, ábrándozó és rajongó. Megjegyzések Kölcsey Ferenc *A' vadászlak* című elbeszéléséhez. *Irodalomtörténet*. 98/2. 147–175.
- Williamson, Diane 2015. *Kant's Theory of Emotion. Emotional Universalism*. New York, Palgrave Macmillan.